

Viikatteen ja sen hamaran nimityksistä

Itämerensuomalaisissa kielissä on suuri joukko äänneistöltään toisiaan muistuttavia sanoja, jotka merkitsevät 'viikatetta'. Suomen kirjakielen käyttöön on vakiintunut *viikate*. Jos tarkastelemme murteissamme vallitsevia oloja, niin saatamme todeta hämmästyttävän suuren kirjavuuden vallitsevan kyseisen työaseen nimittämisessä. Lönnrot mainitsee sanakirjassaan samamerkityksisinä toisinnot *viikahde*, *vikate*, *vikahde*, *vikatin*, *vikahdin* ja *viitake*. Vielä suuremman moninaisuuden tapaamme viron kielen alueella. Viron kirjakielessä 'viikate' on *vikat*. Wiedemannin sanakirjasta olen poiminut lisäksi seuraavan sarjan viikatteen vironkielisiä nimityksiä: *vikati*, *vikaht*, *vikast*, *vikasti*, *vigati*, *vikas*, *vikart*, *vitkat*, *vitkati* ja *vikerlane*. Karjalasta tunnetaan *vikateh* ja *vikateh*, aunukselta *vikateh*, lyydistä *vikateh*, vepsästä *vikateh* (äänisvepsä) ja *vikatez* (etelävepsä), vatjasta *vikahtē*, *vikahtē* ja *vikaste* sekä liivistä *vikat* (Liivinmaan kuolleessa murteessa), *vikkat* ja *vikkarl*. On syytä tähdentää, etten ole tavoitellut täydellisyyttä luetellessani erilaisia toisintoja.

Vanhin lähde, jossa puheena oleva itämerensuomalainen viikatteen nimitys tavataan, on Kuurinmaalla vuonna 1253 laadittu asiakirja. Siinä se mainitaan kahdesti lueteltaessa Länsi-Kuurinmaan paikkakuntia. Asiakirjassa 'viikatetta' merkitsevä sana esiintyy asuissa *vickete* ja *vickete*.

Vertailllessamme lueteltuja viikatteen nimityksiä voimme päätyä vain siihen tulokseen, että suomen ja karjalan kielen sanoissa esiintyvä *vi-* on myöhäsyntyinen. Kaikki itämerensuomalaiset kielet oikeuttavat meidät päättämään, että kantasuomalaisessa alkumuodossa ensimmäinen tavu oli lyhytvokaalinen (*vi-*). Virossa ja vatjassa tavataan toisintoja, joissa toisen tavun *a:n* jäljessä on äänneyhtymä *st*. Kummassakin kielessä se on syntynyt aiem-

masta yhtymästä *ht*. Tätä äännevuorosta pidetään suhteellisen nuorena.¹ Virossa ja liivissä on toisintoja, joissa *t:n* edellä on *r* äänne. Tämä on myöhäsyntyinen lisäys sanaan. Huomautettakoon, että tällainen lisä-*r* on muodostunut monissa kielissä sanan sisässä tai lopussa olevan konsonantin, varsinkin *t:n*, eteen.² Sm. *viitake* on syntynyt muodosta *viikate* siten, että konsonantit *k* ja *t* ovat vaihtaneet paikkaa. Tällaista ilmiötä sanotaan, kuten tunnettua on, metateesiksi.

Luettelemiani 'viikatetta' merkitseviä sanoja lähempää tarkastellessamme voimme mielestäni päätyä vain siihen tulokseen, että ne ovat etymologisesti sukulaisuudessa keskenään, vaikkakaan ne kaikki eivät ole »äännelakeja» hyväksi käyttäen yhdistettävissä.³ Jos tarkemmin vertailemme sanoja keskenään, niin voimme, kuten minusta näyttää, epäröimättä tehdä sen toteamuksen, että vain ne toisinnot, joita sm. *vikate* ja *vikahde* edustavat, ovat häiriintymättömän äännekehityksen tietä johdettavissa kantasuomesta. Ei ole voitu keksiä sanoja, jotka olisivat sukua kyseisille viikatteen nimityksille. Tätä työasetta merkitsevät lapin kielen sanat, jotka muistuttavat niitä äänneellisesti (*vikatasch* ym.), ovat lainoja suomesta.⁴ Myönnettäneen yleisesti, että *vikate* ja *vikahde* ovat rakenteeltaan jollakin tavalla epätavallisia muodosteita. Jo Ahlqvist⁵ tähdensi aikanaan, että *vikate* sanan pitäisi kolmitavuisuutensa vuoksi olla johdannainen, mutta että sitä ei voida mitenkään sellaiseksi osoittaa. Siitä huolimatta hän oli, kuten myöhemmätkin tutkijat, sitä mieltä, että *vikate* (*vikahde*) on omaperäinen suomalais-ugrilainen sana. Sen etymologia on kuitenkin, kuten sanottu, hämärän peitossa.^{5a} Sitä paitsi äänneasuisia ilmenevä suuri erilaisuus kaipaa selitystä. Sanat *vikate* ja *vikahde* näyttävät ainakin ensi katsannolta olevan eri johdannaisia, eikä kukaan ole ennen minua, sikäli kuin tiedän, koettanut selvittää, miten ne pohjimmaltaan suhtautuvat toisiinsa. Näyttää jo alun alkaen olevan mahdotonta keksiä sellainen yhteinen kantasuomalainen alkumuoto, johon ne ovat palautettavissa.

Mielestäni *vikate* ja *vikahde* ovat saman kantasuomalaisen sanan jatkajia. Koska tämä 'viikatetta' merkitsevä kantakielen sana on joutunut itämerensuomalaisissa kielissä poikkeuksellisen moninaisten muutosten alaiseksi, on varsin luultavaa, että se oli jo alkuaan äännerakenteeltaan sellainen, ettei

¹ Ks. Kettunen, Eestin kielen äännehistoria (Helsinki 1929²) 102 ja seur., Vatjan kielen äännehistoria (Helsinki 1930²) 89.

² Ks. Nieminen, *Lingua Posnaniensis* V (Poznań 1955) 79.

³ Olen tarkastellut itämerensuomalaisten kansojen viikatteen nimitysten alkuperää aikaisemmin puolalaisessa aikakauskirjassa *Lingua Posnaniensis* V 79—84.

⁴ Ks. Äimä, Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXX (1918), 30 a, 61, 77; T. I. Itkonen, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia LVIII (1928) 49 ja seur.

⁵ *Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen* (Helsingfors 1875) 23.

^{5a} Mägiste on käsitellyt sm. *vikate* sanan etymologiaa aikauskirjassa *Commentationes Balticae* I 107—116 (Bonn 1954). Hänen käsityksensä mukaan se on alkuperältään deskriptiivis-onomatopoeittinen sana. En voi pitää hänen selitystään oikeaan osuneena.

itämerensuomalaisten ollut vallan helppoa sitä lausua. Tuntuu siltä, että sanamme vartavasten pyrki muotoutumaan sellaiseksi, että se kitkattomasti sopeutui kielen äänne- ja muotojärjestelmään. Sana, jonka rakenne näytti kielitunnetta niin suuresti häiritsevän, ei mielestäni voi olla kielen perinnäistä omaisuutta. Perintösanoillehan on yleensä ominaista, että ne ihmispolvelta toiselle siirtyessään yleensä säästyvät suurilta olennaisilta muutoksilta.

Koska minusta jo kauan aikaa on tuntunut melko todennäköiseltä, että se kantasuomalainen substantiivi, johon arvoituksellinen *viikate* sana palautuu, oli vierasta alkuperää, niin olen suunnannut katseeni naapurikielten sana-aineksiin keksiäkseni sen mahdollisen prototyypin. Tällöin huomioni on heti kohta kiintynyt latvian kielen viikatteen nimitykseen *izkaptis*.^{5b} On näet hyvin houkuttelevaa asettaa tämä sana käsittelemieni samamerkityksisten itämerensuomalaisten substantiivien yhteyteen. Mainittu latvialainen substantiivi, joka on *i*-vartaloinen, voidaan johtaa vain esimuodosta **iž-kaptis*. Tämä on yhdyssana, jonka alkuosana on prepositio **iž* (= ven. *us*). Jälkiosa taas kuuluu etymologisesti yhteen latvian kielen teonsanan *kapāt* 'hakata, lyödä' kanssa.

Kantasuomalaiset ovat lainanneet balttilaisten naapuriansa kielestä useita sanoja, joiden vastineet liettuassa ja latviassa ovat *i*-vartaloisia substantiiveja. Kantasuomessa ne ovat lainattaessa useimmiten liittyneet *e*-vartaloisten sanojen ryhmään. Niihin kuuluu mm. sm. *niisi* (< ksm. **nīti* < **nīte*) : gen. *niiden*, jonka 'niittä' merkitsevät balttilaiset vastineet, liett. *nýtis* ja latv. *nīts*, ovat *i*-vartaloiset. Poikkeuksen muodostaa ainakin sm. *nuode* : gen. *nuote(h)en*, sana, joka merkitsee 'sisaren miestä, lankoa'. Se on ilmeisesti yhdistettävä latv. *znuōtis* sanaan, jota käytetään sekä 'vävyn' että 'sisaren miehen, langon' ilmaisemiseen.⁶ Tämä sana, joka nykykielessä taipuu ns. (*i*)*io*-maskuliinien tavoin, on alun perin ollut *i*-vartaloinen maskuliini, jonka edellyttämä kantabalttilainen *i*-substantiivi oli **žnōtis*. M.-int. *žnātih* 'veriheimolainen, sukulainen' on äänteellisesti ja morfologisesti sen tarkka vastine (< indoeur. **ǵnōtis*). Latviassa *i*-vartaloiset maskuliinit ovat, mikäli ne ovat säilyttäneet sukunsa, harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta siirtyneet (*i*)*io*-vartaloisten maskuliinien

^{5b} Ojansuu huomauttaa »Suomen lounaismurteiden äännehistorian» konsonantteja koskevassa osassa (Helsinki 1903) s. 108 J. J. Mikkolan ilmoittaneen hänelle, että sm. *viikate* »voisi olla jossain yhteydessä latin *iskaptis* 'viikate' sanan kanssa, jonka alkuperäinen muoto voi olla **(v)iskaptis*». Tästä maininnasta päättäen Mikkola oletti, että balttilainen sana oli alkujaan *v*-alkuinen. Sen etymologiasta hän ei niin ollen ollut selvillä. Maisteri R. Peltola on ystävällisesti kiinnittänyt huomiotani Ojansuun teoksen mainittuun kohtaan käsikirjoitukseni valmistumisen jälkeen. Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat (Helsinki 1936), ei tunne puheena olevaa Mikkolan sanavertailua.

⁶ Omituista kyllä, meikäläiset tutkijat vertaavat puheena olevaa suomalaista substantiivia aina yksinomaan latvian *o*-vartaloiseen *znuōtis* sanaan (< **žnōtas*), joka ilmaisee samoja sukulaisuussuhteita kuin *znuōtis*. Näin menee minulle käsittämättömästä syystä myös Kalima, Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat (Helsinki 1936) 79, 142.

taivutukseen. Muuten on mielenkiintoista todeta, että miltei kaikki ne paikakakunnat, joilta *znuōtis* on merkitty muistiin, sijaitsevat Luoteis-Kuurinmaalla, siis muinaisella kuurilaisalueella. Sanakirjoissa⁷ mainitut paikat ovat Ance, Dundaga, Pastende, Puze, Sasmaka ja Ugāle. Sitä paitsi *znuōtis* tunnetaan Länsi-Liivinmaalta, jossa aikoinaan niinikään asui balttilaisia kuurilaisia.⁸ Mainitut *znuōtis* substantiivin sikäläiset esiintymispaikat ovat Straupe ja Viļķene. Kyseinen sana on siis ilmeisesti muinaiskuurin perintöä latvian kielessä.⁹ Lopuksi mainittakoon tässä, että balttil. **žnōtis* (> latv. *znuōtis*) on johtoon katsoen samassa suhteessa **žnōtas* sanaan (> latv. *znuōts*, kreik. *gnōtōs* 'sukulainen') kuin muinaiskirkkoslaavin *i*-vartaloinen *zētb* 'ylkä' liett. *žēntas* 'vävy' sanaan. Slaavilainen substantiivi palautuu näet esimuotoon **žēntis*.

Käyn nyt lähempää tarkastelemaan suomen kielen *vikate* ja *vikahde* sanoja, jotka ovat *eh*-vartalaisia. Edellisen sanan taivutuksessa esiintyy astevaihtelu *t* ~ *tt* (gen. *vikatteen* < *vikattehen*), jälkimmäisen taas vaihtelu (*h*)*d* ~ (*h*)*t* (gen. *vikahteen* < *vikahtehen*).

Ensinnäkin on muistutettava siitä, että itämerensuomalainen vokaalien välinen konsonanttiyhtymä *pt*, josta on voitu osoittaa vain yksityisiä enemmän tai vähemmän varmoja esimerkkejä, on jo varhain kehkeytynyt yhtymäksi *ht*.¹⁰

⁷ Mühlenbach-Endzelin, Lettisch-deutsches Wörterbuch IV (Riga 1932) 748; Endzelin-Hauzenberga, Ergänzungen und Berichtigungen zu K. Mühlenbachs Lettisch-deutschem Wörterbuch II (Riga 1946) 812.

⁸ Ks. Blese, Latviešu konversācijas vārdnīca X (Riga 1934) 19019 ja seur.; Endzelin, Latviešu valodas gramatika (Riga 1951) 6.

⁹ Sm. *nuode* on lisätodiste siitä, että kantasuomen balttilaiset lainat ovat muinaiskuurista peräisin. Alun kolmatta vuosikymmentä sitten esiin näet mielestäni hyvin uskottavin perusteluin käsitykseni olevan, että kantasuomalaiset saivat balttilaiset lainansa juuri muinaisten kuurilaisten kielestä. Ks. Finnisch-ugrische Forschungen XXII (1934) 56 ja seur. Silloista selitystäni pidän edelleenkin kiistattomasti oikeaan osuneena. Etenkin ikivanhaan alkumuotoon **sōmas* (<ksm. **sōma-* > sm. *suoma*-[*lainen*]) palautuva latv. *sāms* on hyvin painavasti teoriani puolesta puhuva kansallisuutta osoittava henkilönnimi. Siitä muodostettuja paikannimiä tavataan miltei yksinomaan kuurilaisten muinoin asuttamalla alueella. Latv. *sāms* ja siitä johdetut kansallisuutta ilmaisevat sanat merkitsevät 'Saarenmaan virolaista' tai 'liiviläistä'. Niinpä sekä liiviä että viroa puhuvien henkilöiden sanotaan Luoteis-Kuurinmaalla sijaitsevassa Stendessä puhuvan *sāmiski* (johdannainen sanasta *sāms*), ja *sāmiēši* (johdettu *sāms* sanasta) on siellä liiviläisistä ja Saarenmaan virolaisista käytetty yhteisnimitys. Ks. Draviņš-Rūk'e, Laute und Nominalformen der Mundart von Stenden I (Lund 1955) 35. Puheena olevia sanoja käytetään siis muinaisten kuurilaisten itämerensuomalaisista naapureista, joten on selvää, että *sāms* on muinaiskuurin perintöä. Uskallan myös väittää, että **sōmas* (> *sāms*) on tarkoitannut muinaiskuurissa alun perin kantasuomalaista. Kansan suussa *sāms* ja siitä muodostetut johdannaiset eivät ole milloinkaan merkinneet nimenomaan 'suomalaista'. Tätä ilmaisemaan on käytetty latvian kielessä vanhoista ajoista alkaen kantasuomalaisen kauden jälkeen lainattua *sūōms* sanaa. Ks. lähemmin Nieminen mp. s. 59 ja seur. Muuten on ilahduttavaa todeta, että myöhemmin Kiparskykin, Die Kurenfrage 63 ja seur., päätyi mielipiteeseeni yhtyen siihen tulokseen, että kantasuomalaiset esi-isämme olivat välittömästi kosketuksissa balttilaisten kuurilaisten kanssa.

¹⁰ Kantasuomalaisen äänneyhtymän *pt* kehityksen suhteen vrt. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys I (Helsinki 1941) 52; Posti, Finnisch-ugrische Forschungen XXXI (1953) 44, 46 ja seur.

Jos oletetaan, että *vikahde* sanan *hd* ~ *ht* on syntynyt täten, niin kantasuomalainen esimuoto oli **vikapteš* > **vikapteh*. Yhtä kiistatonta on, että kantasuomen *pt* yhtymästä on kehittynyt myös *t* ~ *tt*. Otaksutaan, että tämä ääntenmuutos tapahtui sellaisissa sanamuodoissa, joissa oli enemmän kuin kaksi tavua, ja nimenomaan silloin, kun äänneyhtymän *pt* edellinen konsonantti ei ollut sanan ensimmäisen tavun loppuäänteenä. Jälkimmäisen tuloksen *pt* antoi siis silloin, kun *p* päätti toisen tavun ja *t* muodosti kolmannen tavun alun. Niin ollen myös *vikate* on palautettavissa kantasuomalaiseen alkumuotoon **vikapteš* > **vikapteh*. Sekä *vikahde* että *vikate* ovat niinmuodoin samasta kantasuomalaisesta substantiivista alkuisin. Ei voida aivan tarkalleen sanoa, mille itämerensuomalaisen kielenkehityksen kaudelle edellä käsitellyt ääntenmuutokset on ajoitettava. Ei mikään seikka tue välittömästi sitä olettamusta, että ne on suoritettu jo kantasuomalaisena aikana. Pikemminkin puheena olevat muutokset ovat tapahtuneet vasta kantasuomalaisen ajan jälkeen sitä jonkin verran myöhemmän kauden kuluessa yksityisissä eri itämerensuomalaisissa kielissä.

Jos meitä askarruttavan viikatteen itämerensuomalaisen nimityksen ensimmäinen tavu jätetään huomioon ottamatta, niin täytyy myöntää, että **vikapteš* > **vikapteh* muistuttaa hämmästyttävässä määrin aiempaan asuun **iz-kaptis* palautuvan latvian kielen yhdyssanan *iz-kaps* jälkiosaa. Käsitteäkseen ei voi olla tässä tapauksessa kysymys pelkkään sattumaan perustuvasta äänteellisestä yhtäläisyydestä. Ksm. **-kapteš* ja balttil. **-kaptis* sopivat niin ihmeen erinomaisesti yhteen, että edellinen foneemi selittyy muutta mutkitta jälkimmäisestä.

Balttilaiset sanat on lainattu kantasuomeen useimmissa tapauksissa niin sanoakseni mekaanisesti äänne äänneeltä. Jos balttilainen viikatteen nimitys **ižkaptis* olisi siirtynyt kantasuomeen mahdollisimman tarkalleen vastaavassa äännepuvussa, niin se olisi saanut siinä muodon **iškapteš*. Sana olisi ollut äännerakenteeltaan kielen muista sanastoaineksista niin suuresti poikkeava, ettei voinut tulla kysymykseenkään, että se sellaisenaan olisi saattanut liittyä lainanottajakielen sanavaraston elimelliseksi jäseneksi. Ajateltakoonpa vain, miten kantasuomalainen olisi kyennyt lausumaan esimerkiksi yksikön abessiivin **iškaptešeptak* > **ihkapteheptak*.¹¹ Moisia todellisia muotohirviöitä kantasuomalainen esi-isämme tuskin pystyi muodostamaan puhe-elimillään. Balttilainen sana, joka oli kantasuomalaisille ennestään oudon, mutta heidän jouduttuaan balttilaisten kanssa kosketuksiin tuiki tarpeelliseksi käyneen työkalun ilmaisin, oli kuitenkin jollakin tavalla omaksuttava kieleen. Omakielisiä vastineitahan vieraskielisille nimityksille niihin aikoihin ei vielä pyritty tietoisesti keksimään. Meneteltiin yksinkertaisesti siten, että balttil. **ižkaptis* mukautet-

¹¹ Abessiivin päätteen suhteen vrt. Posti mp. s. 44.

tiin lainattaessa välttämättömässä määrin oman kielen fonettiseen järjestelmään. Tuloksena oli, että balttilainen sana vääntyi kantasuomalaiselle luontevampaan äänneasuun *vikapteš¹².

Eräs johtavia fennougristejamme huomautti minulle hiljattain, että *viikate* substantiivin etymologiaani on vaikeata hyväksyä, koska itämerensuomalaisen ja balttilaisen sanan ensimmäiset tavut eivät vastaa äänne äännteeltä toisiaan. Tällainen katsantokanta tuntuu kuitenkin oudolta ja odottamattomalta. Kuuluisa Berliinin yliopiston professori A. Brückner (1856—1939), joka oli paljon askarrellut lainasanakysymysten parissa, korosti monesti sitä seikkaa, että lainasanat eivät ole suinkaan kauttaaltaan originaaliensa peilikuvia, vaan että ne hyvin usein ovat suorastaan niiden todellisia irvikuvia. Näin on asiainlaita varsinkin silloin, kun lainanantajakieli ja vastaanottajakieli eroavat koko äänne- ja muotorakenteensa puolesta suuresti toisistaan. Mainitsen tässä vain pari esimerkkiä osoittaakseni havainnollisesti, miten paljon sattumanvaraisuutta voi esiintyä vieraan kielen sanoja omaksuttaessa. Opettavaa mm. on todeta, että sanoja puolasta liettuaan lainattaessa sanan ensimmäinen tavu on toisinaan heittänyt. Vrt. esim. mliett. *spalstva* 'seurakunta' < puol. *po-spólstwo* 'yhdyiskunta, yhteisö, kokous'; mliett. *spiečnas* 'varma, turvallinen' < puol. *bezpieczny* 'sam.'¹³ Myöskään itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat eivät aina kuvasta uskollisesti prototyyppiä. Ksm. **kypärä* sanaa (> sm. *kypärä*) lainattaessa on tapahtunut takahaitto (vrt. liett. *kepùrė* 'lakki'), ksm. **võšla* sanaa (> sm. *vohla*) lainattaessa sisäheitto (vrt. liett. *ožėlis* 'nuori urosvuohi') ja ksm. **šanse* sanaa (> sm. *hanhi*) lainattaessa konsonantin assimiloituminen (vrt. liett. *žagsis* 'hanhi'). Nämä tapaukset riittäkööt. Olisi helppoa luetella eri kielistä useampia vastaavanlaisia esimerkkejä lainasanoja omaksuttaessa prototyyppin äänneasua kohtaan osoitetusta piittaamattomuudesta.

On kuitenkin tapauksia, joissa balttilaisen lainasanan äänneasu poikkeaa vastoin luuloa vain näennäisesti myöhemmän äännekehityksen ansiosta prototyyppin edellyttämästä asusta. Otan esimerkiksi hyvällä syyllä balttilaisena lainana pidetyn *äes* sanamme (< **äyes*, gen. *äkeen* < *äkehen*). Ne samamerkityksiset monikolliset balttilaiset sanat, joihin se on yhdistetty, ovat liett. *ekėčios* (*ė* < *tj*), latv. *ecēšas* (*c* < *k* ja *š* < *tj*) ja mpreuss. *aketes* (*a-* < *e-*). »Yhdistelmän paikkansapitävyys», Kalima kirjoittaa mp. s. 184, »on varma, vaikka itämerensuomalainen sana ei loppuosaltaan vastaa tarkoin balttilaista substantiivina (odottaisi **äyet*-asua)». ¹⁴ Thomsen, Kalima ym. *äes* sanan tutkijat

¹² Arveluja siitä, miksi balttilainen prefiksi on korvattu juuri *vi:*llä, olen esittänyt aikakauskirjassa *Lingua Posnaniensis* V 83.

¹³ Ks. Skardžius, *Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen* (Kaunas 1931) 204.

¹⁴ Kiparsky, *Virittäjä* 1956 s. 73, leimaa *äes* sanan tarkemmista perusteluista germaanisiksi lainaksi. Tuskin kukaan yhtyy häneen. Muuten jo Thomsen, *Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog* (København 1890) 169, täysin aiheellisesti korosti sitä, että on mahdotonta ajatella *äes* sanan lainautuneen germaaniselta taholta.

eivät ole kiinnittäneet huomiota siihen, että balttilaisia äkeen nimityksiä käytetään myös yksiköllisinä sanoina (liett. *ekėčia*¹⁵, latv. *ecēša*). Sm. *äes* sanan balttilaisena prototyypinä oli ilmeisesti yksiköllinen *ē*-vartaloinen substantiivi **ekētē* (**eketē?*). Todettakoon, että muinaispreussissakin vastaava sana kuuluu samaan vartaloluokkaan. Kantasuomeen balttil. **ekētē* lainattiin muodossa **äkete*. Sittenmin säännönmukainen kehitys oli seuraava: **äkete* > **äketi* > **äkesi* > **äyes*. Yksikön genetiivi oli alkuaan **äkedēn*. Koska muita *-ete*-loppuisia kolmitavuisia nomineita ei liene ollut, **äyes* siirtyi helposti analogian houkuttelemana *es*-vartaloisten substantiivien taivutukseen. Sellaisiin kuuluu mm. balttilainen lainasana *kirves*, gen. *kirve(h)en* (< **kirvezēn*).

Haluan vielä kerran tähdentää sitä seikkaa, että balttil. **ižkaptis* sanalla oli kantasuomalaisille niin outo äänneasu, että se suorastaan pakotti olemaan jäljittelemättä sitä äänne äänneeltä. Balttilaisesta viikatteen nimityksestä kantasuomeen lainattu sana koki sittenmin yksityisissä itämerensuomalaisissa kielissä moninaisia muutoksia ja mukautumisia loitoten prototyypistään jopa niin kauas, että yksinpä kielentutkijankin on vaikeata päästä oikeille jäljille pyrkiesään selvittämään sen alkuperää. Mm. ne vaihtelevat kohtalot, joihin Liivinmaan saksankielinen nimi *Livland* on joutunut puolalaisten suussa, osoittavat havainnollisesti, miten helposti vierasperäinen sana lainauksen jälkeenkin vaihtaa äännepuokuaan, jos se vaikuttaa vastaanottajakielen foneettisessa järjestelmässä oudohkolta. *Livland* lainattiin puolaan 16. vuosisadalla saksalaisen sanan äänneasusta vain hiukan poikkeavassa muodossa *Liflanty*. Dissimilaation vaikutuksesta nimi siirtyi pian asuun *Iflanty*, ja viimein se sai nykyisen muotonsa *Inflanty*. Tämä lopullinen äänneasu on tietenkin käsitettävä assimilaation tulokseksi.¹⁶ Huomautettakoon vielä, että Liivinmaa ei ollut uuden ajan alkuvuosisatoina puolalaisille suinkaan mikään outo seutu. Kuuluihan osa siitä pitkän aikaa Puolan valtakunnan yhteyteen.

Kaikki edellisillä sivuilla esittämäni seikat puhuvat mielestäni vakuuttavasti sen olettamuksen puolesta, että *viikate* sana on alkuperäisessä muodossaan lainattu kantasuomalaisena aikana balttilaisilta naapureilta. Heiltä nähtävästi esi-isämme oppivat tuntemaan tämän tärkeän heinän niittämiseen käytetyn työaseen ja sitä myös käyttämään. Kyseinen sana voi hyvinkin olla vierasta alkuperää, semminkin kun myös *sirppi*, tämä tuiki tarpeellisen viljanleikkuvälineen nimitys, on joitakuuta vuosisatoja myöhemmin omaksuttu itäslaaveilta (mven. *сѣрпѣ* 'sirppi'). Jos hyväksytään selitykseni, jonka mukaan 'viikatetta' merkinnyt kantasuomalainen sana **vikapteš* on balttilaista alkuperää, niin käsitetään muutta mutkitta myös, mistä syystä kantasuomalaiset laina-

¹⁵ Būga, Lietuvių kalbos žodynas (Kaunas 1924) 29 ja seur.

¹⁶ Ks. Brückner, Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Filologiczny LV (Kraków 1917) 176 ja seur.

sivat 'heinää' ilmaisevan sanansa *šaina (> sm. *heinä*, vir. *hein* 'heinä') balttilaisilta naapureiltaan (: liett. *šiėnas* 'heinä', latv. *siens* 'sam.' < kantabalttil. *šainan, o-neutri). Heinäviikatteen tullessa käyttöön tarvittiin kielessä oma ilmaisin myös sillä katkaistua ja kuivatettua, tavallisesti rehuksi käytettävää ruohokasvistoa, so. heinää, varten. Se saatiin lainaamalla balttilaisilta heidän *šainan sanansa.

Balttilaisten kielten omaperäiset substantiivit, jotka ovat *i*-vartaloisia, kuuluvat niiden ikivanhaan sanastoaineeseen. Niinpä myös latv. *izkaptis* (> **izkaptis*) tekee muotorakenteensa vuoksi sen vaikutuksen, että se juontuu hyvin aikaiselta kielenkehityksen kaudelta. Latvialainen sanamme ja muut 'viikatteita' merkitsevät balttilaiset substantiivit¹⁷ oikeuttavat tekemään sen johtopäätöksen, että balttilaiset tunsivat niittotekniikan jo hyvin varhain. Niin kauan kuin viikate on ollut työvälineenä käytännössä, sen terä on tietenkin taottu metallista.

Jämsässä, jonka kielimurteen Suomessa parhaiten tunnen, olen kuullut käytettävän *pinne* sanaa merkityksessä 'viikatteen hamara'. Sanakirjasäätiön kokoelmissa on Jämsästä muistiinpano, jonka mukaan *pinne* tarkoittaa 'viikatteen terän yläreunaan kummallekin puolelle taottua kohojuovaa'. Saman muistiinpanon mukaan käytetään puheena olevaa nimitystä siellä myös sirpin vastaavasta vain toiselle puolelle taotusta kohojuovasta. Sanakirjasäätiön kokoelmista olen todennut, että *pinne* tunnetaan muualtakin vastaavanlaisissa merkityksissä (mm. Hämeenkyröstä ja Mouhijärveltä). Huomattakoon, että *pinne* sanan taivutuksessa esiintyy vaihtelu *-nn-* ~ *-nt-* (gen. *pinteen*). Sanakirjasäätiön kokoelmissa on Pohjois-Satakunnasta (Jämijärveltä ja Kankaanpäästä) muistiinpanoja, joiden mukaan viikatteen ja sirpin hamaraa nimitetään siellä pinneksi (*pinsi*, gen. *pinnen*). Kankaanpäässä tehdyssä muistiinpanossa *pinsi* sanan merkitykseksi esitetään 'taottaessa paksummaksi jätetty hamarapuoli viikatteissa, sirpissä jne.' Samanlaisissa merkityksissä käytetään murteissa *i*-vartaloistakin substantiivivia *pinni* (gen. *pinnin*). Sanakirjasäätiön kokoelmissa tavattavista tiedoista päättäen se on käytössä useammilla paikkakunnilla kuin rinnakkaismuodosteet *pinne* ja *pinsi*. Merkintöjen mukaan *pinni* on viikatteen ja sirpin hamaran tavallisin nimitys Hämeen murteissa. Paikoitellen, mm. Mouhijärvellä, 'viikatteen hamara' on joko *pinne* tai *pinni*. Mainittakoon, että *pinni* sanan merkitys selitetään Sanakirjasäätiön keruukokoelmissa monella muullakin tavalla. Niinpä tavataan mm. seuraavanlaisia määrittelyjä: *pinni* 'viikatteen selkäpuolella oleva särmä' (Vihti), 'paksumpi osa viikatteen terässä' (Vanaja), 'viikatteen terän käännetty syrjä' (Forssa), 'rautaesineeseen takoessa tehty uurre, esim. puukon terässä' (Hankasalmi), 'uurros viikatteen terässä' (Juva).

¹⁷ Ks. Nieminen mp. s. 84.

Kuullessani Jämsässä *pinne* sanaa käytettävän viikatteen hamarasta on aina mieleeni tullut liettuan kielen *i*-vartaloinen substantiivi *péntis* (gen. *pénties*), joka merkitsee mm. 'kirveen ja viikatteen hamaraa'.¹⁸ Yhtäläisyys on todellakin niin hämmästyttävän suuri, että se ensi kuulemalta houkuttelee yhdistämään sanat, semminkin kun itämerensuomalaisten kielten 'viikatetta' merkitsevät substantiivit näyttävät olevan balttilaiselta taholta peräisin. Koska lainaus-tapauksissa liettuan *i*-vartaloista substantiivia vastaa suomessa joko *e*- tai *eh*-vartaloinen sana, niin liett. *péntis* substantiivin odotuksen mukaisena vastineena kielessämme olisi **pensi* : gen. **pennen* tai **penne* : gen. **penteen*. Ainakin pinta-puolisesti tarkasteltaessa saattaa siis näyttää siltä, että sm. *pinsi* ja *pinne* edustavat balttilaista vokaalivaihtelun katoastetta *-in-* (< indoeur. *-n-*), kun taas liettualaisessa substantiivissa *péntis* on täysi aste *-en-*. Tämä ei olisi suinkaan ainoa tapaus, jossa sanassa kaksi eri vokaalivaihtelun astetta vaihtelisi balttilaisella kielialueella. Itä-Liettuan murteissa tavataan *péntis* sanan vastineena *pintis*, joka on äänteellisesti sm. *pinsi* ja *pinne* substantiivien edellyttämässä asussa, mutta sen *-in-* on syntynyt sikäläisissä murteissa alkuperäisestä *-en-*yhtymästä. Milloin äänne muutos *-en-* > *-in-* on tapahtunut, ei voida sanoa. Joka tapauksessa *pintis* oli jo 1600-luvun alkupuoliskolla olemassa¹⁹. Niin suuresti kuin puheena olevat suomen kielen viikatteen hamaran nimitykset ja liett. *péntis* äänteellisesti muistuttavatkin toisiaan, niin sittenkin olisi perin arveluttavaa otaksua, että suomalaiset sanat olisivat lainoina etymologisesti yhdistettävissä edellä mainittuun liettualaiseen substantiiviin.

Olen vakuuttunut siitä, että Uudenmaan ruotsalaismurteissa yleisesti tavattava 'viikatteen ja sirpin hamaraa' tai 'viikatteen hamarapuolen käännettyä syrjää' merkitsevä *pinning* on ollut sm. *pinni* sanan alkulähde (*li[e]-pinning* 'viikatteen hamara', *skär-pinning* 'sirpin hamara').²⁰ Tämä ruotsalaismurteiden substantiivi kuuluu tietenkin samaan sanapesueeseen kuin ruots. *pen* 'vasaran harja l. hamara', *pena* 'takoa vasaran harjalla, takoa ohueksi, takomalla venyttää', norj. murt. *penna* 'takoa vasaran harjalla ohueksi, vasaroida (viikatetta)', tansk. murt. *penne* 'takoa vasaran harjalla metallia' jne.²¹ Mainittua ruotsalaista verbiä käytetään nimenomaan myös viikatteesta puheen ollen (*pena liar* 'valmistaa uutta terää kuluneisiin viikatteihin'²²). Harjallisesta (tai sorkallisesta) vasarasta, erittäinkin takovasarasta, käytetään ruotsissa nimitystä *pen-*

¹⁸ Ks. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba (Vilnius 1943) 52.

¹⁹ Liett. *pintis* 'kirveen hamara' Szyrwid, Dictionarium trium linguarum (Vilnae 1642³) 237.

²⁰ Vendell, Ordbok över de östsvenska dialekterna (Helsingfors 1907) 548, 693, 851; Wessman, Samling av ord ur östsvenska folkmål II (Helsingfors 1932) 32.

²¹ Ks. Falk-Torp, Norwegisch-dänisches etymologisches Wörterbuch II (Heidelberg 1911) 821; Torp, Nynorsk etymologisk ordbok (Kristiania 1919) 486.

²² *pena liar* 'göra ny egg på förnötna liar' Rietz, Svenskt dialekt-lexikon (Lund 1867) 498.

hammare, harvoin *pinn-hammare*, ennen myös *pinne-hammare*.²³ Luettelemani ja muut niiden kanssa yhteen kuuluvat skandinaavisten kielten sanat selitetään alasaksan kielestä saaduiksi lainoiksi.²⁴ Vastaavia yläsaksan sanoja ovat *Pinne* (t. *Finne*) 'vasaran harja', *pinnen* (t. tav. *finnen*) 'vasaroida, takoa vasaran harjalla'²⁵, *Finn-hammer* (alasaks. *pin-hamer*) 'harjallinen takovasara'. Huomattakoon, että *p*-aikuiset sanat ovat alasaksalaisista murteista lähtöisin.

Ruots. *pinning* 'viikatteen ja sirpin hamara' on alkuperältään *pinna* verbistä johdettu verbaalisubstantiivi. Ruotsinkaan kielessä ei ole mikään harvinainen ilmiö, että verbaaliabstrakti on saanut konkreettisen merkityksen. Mainittua teonsanaa on siis ilmeisesti käytetty myös samassa takomisen merkityksessä kuin ruots. *pena* ja saks. *pinnen* verbejä. Vaikka sanakirjoistamme ei ilmene, niin *pinna* on lainattu suomeenkin merkityksessä 'takoa'. Suomessa sen alkuperäinen taivutus on *pinnata*, yks. 1. pers. *pinnaan*. Vrt. siitä johdettua teonnimeä *pinnaus* 'takominen'. Sanakirjasäätiön kokoelmissa annetaan eräässä lapussa, jossa *pinnin lovi* on hakusanana, seuraava selitys (Orivedeltä): »Pinni viikatteen y.m. lyödään erityisellä *pinnaustaltalla*». Kyseisen verbin taivutukseen on sittemmin siirtynyt äännevaihtelu *-nn-* ~ *-nt-*. Sanakirjasäätiön kokoelmat tarjoavat siitäkin esimerkkejä. Niinpä Ylöjärveltä on seuraava muistiinpano (hakusanana *pinnata*, yks. 1. pers. *pintaan*): »*pintaamiseksi* sanotaan uuden viikatteen valmistuksessa terän lappeen takomista sellaiseksi, että se ohenee sisäreunaltaan». Alkuperäisen taivutuksen korvaamista astevaihtelullisella on varmaankin edistänyt se, että suomessa on entuudestaan *pinta* substantiivista johdettu verbi *pinnata*, yks. 1. pers. *pintaan*. Sen merkkitys on 'veistää puusta pinta pois'. Myös *pinnaus* 'takominen' on tavallaan pintakäsittelyä.

Vaihtelut eri vartaloluokkien välillä ovat suomen kielen nomineille laajassa mitassa ominainen piirre.²⁶ Sen vuoksi ei ole mitään eriskummallista siinä, että alkuperäinen *pinni* on siirtynyt *eh*-vartaloisten sanojen taivutukseen (*pinne*). Kun vertaamme sellaisia vartalon vaihtelun tapauksia kuin *länsi* : gen. *lännen* ja *länne* 'länsi' : gen. *länteen* (Lönnrotilla), niin rinnakkaismuodosteen *pinsi* : gen. *pinnen* synty on helposti käsitettävissä.

Äänneasultaan sm. *pinni* sanaa lähempänä on ruots. *pinne*, mutta tällä ei ole sellaisia merkityksiä, että se olisi 'viikatteen hamaraa' ilmaisevan substantiivin lähdesanaksi ajateltavissa.

Sm. *pinsi* (*pinne*) ja liett. *pėntis* tarjoavat erinomaisen esimerkin siitä, miten

²³ Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien XIX (Lund 1952) 583 ja seur., XX (Lund 1954) 903.

²⁴ Ks. Torp mp.

²⁵ *ab-finnen* t. toisinaan *ab-pinnen* 'bei schmieden und klempnern mit der finne das eisen dünn schlagen, in das blech ecken treiben' Grimm, Deutsches Wörterbuch I (Leipzig 1854) 39.

²⁶ Collinder, Die urgermanischen Lehnwörter im Finnischen I (Uppsala 1932) 59 ja seur., esittää lukuisia esimerkkejä mainitusta ilmiöstä.

eri kielten samamerkityksiset sanat voivat olla äänteellisesti ja muodollisesti varsin suuresti toisiaan muistuttavat, ilman että ne ovat etymologisesti rinnastettavissa. Lainasanojen tutkijain on aina syytä pitää tällaiset tapaukset mielessään vältyäkseen mahdollisuuden mukaan virheellisiltä johtopäätöksiltä. Ei voida kieltää, että tässä suhteessa tähänastinen lainasanan tutkimus on paljon rikkonut. Asettaessani edellisillä sivuilla sm. *viikate* ja latv. *izkaptis* sanat toisensa kanssa yhteyteen olen käsittäökseni tyydyttävästi perustellut väitteitäni. Yhdistelmän tekoon oikeuttaa mielestäni yksistään jo se seikka, että *viikate* ~ *vikate* ~ *vikahde* ei voi kuulua itämerensuomalaisten kielten sananmuodostuksen periaatteiden mukaan syntyneeseen sana-ainekseen.

EINO NIEMINEN

Über die Benennungen der Sense und ihres Rückens im Ostseefinnischen

Schon am Anfang des 20. Jh. nahm Prof. J. J. Mikkola zwischen finn. *viikate* 'Sense' und lett. *izkaptis* 'ds.' einen Zusammenhang an. Für das lettische Wort ging er von einer mit *v-* anlautenden baltischen Vorstufe **viškaptis* aus. Wie man sieht, hatte er die etymologische Herkunft des lettischen Substantivs verkannt.

Lett. *izkaptis* lässt sich nur aus der Vorform **iškaptis* herleiten. Dies ist ein Kompositum mit Präposition (**iž* = russ. *уз* 'aus') als Vorderglied, während der zweite Bestandteil zu *kapāt* 'hacken, hauen, schlagen' gehört.

Die ausserordentlich grosse Mannigfaltigkeit der aneinander anklingenden Wörter, die im Ostseefinnischen die Sense bezeichnen, ist auffallend. Wenn man sie näher miteinander vergleicht, so darf man zu dem Schluss kommen, dass nur die Varianten, die finn. *vikahde* und *vikate* vertreten, sich auf dem Wege einer ungestörten lautlichen Entwicklung aus dem Urostseefinnischen ableiten lassen. Für *vikahde* und *vikate* kann man die voreinzelsprachliche Urform **vikaptes* ansetzen. Urostseefinn. *-kaptis* und balt. *-kaptis* stimmen so ausgezeichnet zueinander, dass ersteres sich ohne Umwege aus letzterem erklären lässt. Die erste Silbe *iž-* (*iš-*) des baltischen Substantivs wurde im Ostseefinnischen durch *vi-* wiedergegeben. Die fremde Form des baltischen Prototyps **iškaptis* lud bei Übernahme in ostseefinnischen Mund geradezu selbst zu lautlichen Veränderungen ein.

Finn. *pinni* : Gen. *pinnin* 'Rücken der Sense' ist aus dem schwedischen Dialektwort *pinning*, dem dieselbe Bedeutung zukommt, übernommen. Bei den gleichbedeutenden Varianten *pinne* : Gen. *pinteen* und *pinsi* : Gen. *pinnen* hat man es mit Entgleisungen in neue Flexionsweisen zu tun. Derartige Entgleisungsfälle sind im finnischen Wortschatz reichlich belegt. Schwed. *pinning*, das von Hause aus ein Verbalabstraktum ist, gehört zur Sippe von schwed. *pen* '(am Hammer) Finne, die der Schlagfläche entgegengesetzte Seite des Hammers', *pena* 'mit der Finne aushämmern, schlagen', norw. dial. *penna* 'Eisen mit der Finne dünn schlagen, (eine Sense) aushämmern' usw. Die skandinavischen Wörter sind Entlehnung aus dem Niederdeutschen. Auch dtsh. *Pinne* '(am Hammer) Finne' und *pinnen* 'finnen, Eisen mit der Finne dünn schlagen' sind niederdeutscher Herkunft. Finn. *pinnata* 'aushämmern' stammt aus schwed. *pinna* in dem Sinne 'aushämmern'. Dieselbe Bedeutung setzt auch *pinning* 'Rücken der Sense' für das zugrunde liegende Verbum *pinna* voraus.

Finn. *nuode* : Gen. *nuote(h)en* 'Mann der Schwester, Schwager' erklärt sich aus einer Vorstufe von lett. *znuotis* 'Schwiegersohn; Schwager, Schwagermann'. Da letzteres sich nur aus nordwestkurländischen und westlivländischen Mundarten belegen lässt, so ist es mehr als wahrscheinlich, dass es aus dem Altkurischen in die lettische Sprache übergegangen ist. Wie bekannt,

stammen die ins Urostseefinnische eingedrungenen baltischen Lehnwörter nach meiner Auffassung aus dem Altkurischen. Zum Beweis dessen dient seinerseits auch finn. *nuode*.

Der baltische Prototyp von finn. *äes* : Gen. *äke(h)en* 'Egge' war balt. **ekētē*, ein Substantiv, das ebenso wie apr. *aketes* Pl. 'Egge' der Stammklasse der *ē*-Feminina angehörte. Die Wörter für 'Egge' erscheinen im Baltischen nicht nur im Plural, sondern auch im Singular (lit. *ekėčia*, lett. *ecēša*). Das

baltische Grundwort **ekētē* wurde in der Gestalt **äkete* ins Urostseefinnische aufgenommen. Der Gang der Weiterentwicklung sieht folgendermassen aus: **äkete* > **äketi* > **äkesi* > **äyes* > *äes*. Der Gen. Sg. lautete ursprünglich **äkeðen*. Die Kasusformen auf *-eh-* entstanden dadurch, dass die Nominativform **äyes* den Übertritt in die Deklination der ursprünglichen *es*-Wörter veranlasste. Vgl. u. a. das baltische Lehnwort finn. *kirves* : Gen. *kirve(h)en* 'Axt, Beil' (: lit. *kiŗvis* 'ds.').

EINO NIEMINEN